

УДК 343.8

ПРИМУС І СТИМУЛЮВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

М.П.Черненко, *канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінального права та правосуддя Чернігівського національного технологічного університету*

Право людини на життя, свободу й особисту недоторканість є одним з фундаментальних прав, передбачених у ст. 3 Загальної декларації прав людини. Воно означає право на захищеність від будь-якого посягання з боку будь-кого й охоплює право на тілесну, статеву й психологічну недоторканість. У свою чергу, останнє слід розуміти як захищеність особи від різноманітних видів впливу на її підсвідомість без її волі на те. Разом із тим будь-яке право за певних умов може бути обмежено, тобто його обсяг може бути звужено.

Відповідно до ч. 2 ст. 29 Декларації при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав та свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві. У цій нормі в загальному вигляді викладено підставу й мету обмеження прав людини.

Найбільш суттєві обмеження, які може зазнавати людина, містять у собі покарання. Згідно з ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України (далі – КК) це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Однак виникає питання меж примусу для засуджених. За ч. 2 ст. 65 КК України особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення й попередження нових злочинів. Із цього можна зробити певні висновки, що, призначаючи покарання, суду належить зробити певний кримінологічний прогноз стосовно достатності виду й розміру покарання для досягнення мети виправлення засудженого. На сьогодні найбільш поширеним є застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, що полягає в ізоляції засудженого й поміщенні його в кримінально-виконавчу установу.

Згідно з чинним законодавством на засудженого до позбавлення волі впливають: режимні заходи, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, діяльність громадських організацій. При цьому і праця, й участь у багатьох виховних заходах для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, є обов'язковими. Крім того, для тих із них, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в колонії, обов'язковою також є підготовка на курсах професійного навчання робітників на виробництві. За невиконання зазначених обов'язків адміністрація органів та установ виконання покарань може накласти на засудженого стягнення.

У ч. 1 ст. 124 Кримінально-виконавчого кодексу України говориться, що в колоніях провадиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне й санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню останніх на життєву позицію, що відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. Проте виникають запитання: чи правомірно примусово здійснювати заходи виховного характеру в установах виконання покарань, примусово залучати засуджених до праці й навчання і наскільки ефективним є такий вплив?

На нашу думку, закріплення в законі можливості примусового залучення засуджених до праці, навчання або примусових заходів виховного характеру та відповідальності за ухилення від таких заходів негативно впливає як на самих засуджених, так і на суспільні відносини в цілому. Це положення підтверджується негативним ставленням більшості засуджених до обов'язкової праці й виховної роботи в місцях позбавлення волі. Це можна пояснити, використовуючи наукові напрацювання й досягнення психології. Суб'єктивний зміст будь-якої діяльності, інтенсивність протікання її, ставлення до неї самої людини багато в чому залежать від мотивів цієї діяльності. Те саме завдання різні люди можуть виконувати з різних спонукань: або тому, що усвідомлюють важливість його, або ж тому, що робити це їх змушують обставини чи інші особи. У першому випадку вони відчують моральне задоволення, захоплення своєю роботою, у другому – негативні переживання (почуття нудьги, повільного збігу часу, нетерпіння, байдужості), передчасне стомлення тощо.

Мотиви виконують двояку роль для людини: по-перше, спонукують і спрямовують її діяльність; по-друге надають останній особистісний зміст, роблять її значимою й привабливою для самого індивіда, близькою його потребам та інтересам, життєвим цілям і прагненням. Перша функція мотивів полягає в тому, що вони окреслюють зону цілей людини, тобто тих результатів, на досягнення яких буде спрямована її

робота. Завдяки мотиву людина більше диференційовано сприймає, наприклад, виробничі умови й в остаточному підсумку виділяє для себе мету й умови її досягнення. Друга функція мотивів виявляється у ставленні особистості до самої діяльності. Так, при позитивному ставленні до праці чи навчання помітно зростає активність людини, вона легше переносить труднощі, прагне до їх подолання. Якщо зустрічається якась невідповідність між її підготовкою й вимогами даного виду діяльності, людина швидше усуває цю невідповідність й як результат – проявляє себе ширше, повніше.

За змістом умовно розрізняють мотиви соціальні й особисті. Соціальні – відображають головним чином потреби й інтереси суспільства, особисті – переважно особисті потреби й інтереси індивіда. У сучасних умовах не доводиться розраховувати на формування соціальних мотивів праці навіть в осіб, чия праця ґрунтується на трудовому договорі, оскільки вона із засобів до існування не перетворилося на першу життєву потребу людини навіть в умовах “розвиненого” соціалізму.

Економічні інтереси виступають мотивом, що спонукає трудову діяльність людини, задовольняє її матеріальні і духовні потреби. Тому всі спроби виправлення й перевиховання засуджених у душі чесного ставлення до праці за допомогою примусової праці приречені на провал, бо при такому підході їх інтереси беруться до уваги в останню чергу.

Усі обмеження, які можуть застосовуватись до засуджених до покарання у виді позбавлення волі, з нашого погляду, мають обумовлюватись і підкорятись одній меті – необхідності ізоляції небезпечних злочинців. Дотримання цих обмежень є процесом реалізації кари. А в інших сферах життєдіяльності засуджений повинен бути автономним і не може зазнавати ніякого примусу (трудового, виховного, психологічного, навчального та ін.). Охорона й нагляд мають створювати зовнішні рамки, в межах яких він зобов'язаний регулювати свою поведінку, не порушуючи режиму.

Яким же чином зацікавити засудженого працювати або навчатись? Вихід тут вбачається в розширенні застосування до засуджених заходів стимулювання і звуженні дії заходів обмеження у сфері використання праці й навчання. Така позиція цілком відповідає вимогам ст. 70 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими, де зазначається, що в кожному закладі виконання покарання треба мати систему пільг і розробляти різноманітні методи поводження з різними категоріями ув'язнених, щоб заохотити їх до належної поведінки, розвивати в них почуття відповідальності, прищеплювати їм інтерес до перевиховання й домагатися їх співпраці в цьому.

На даний час у місцях позбавлення волі використовуються в основному заходи обмеження, хоча, як уже зазначалось, соціологи і

психологи рекомендують ширше застосовувати стимулювання. Наприклад, за хорошу поведінку – додаткові блага, а тим, хто не прагне до кращого, – гарантований мінімум. Інакше кажучи, держава повинна забезпечити для засудженого прожитковий мінімум, розмір якого встановлюється в нормативних актах для кожного виду установ виконання покарання і для кожної категорії засуджених. Його розмір ні за яких умов не може бути зменшеним. Додаткові блага працездатні засуджені мають здобувати на кошти, зароблені в місцях позбавлення волі. Крім того, в законодавстві треба передбачити можливість стимулювання засуджених, які виявили бажання навчатися в установах виконання покарань. Приміром, у Швеції неповнолітні засуджені, які успішно навчаються під час відбування покарання, отримують стипендії.

Як вбачається, необхідно також скасувати деякі штучні обмеження для засуджених до покарання у виді позбавлення волі щодо використання ними власних грошових коштів і розширити перелік продуктів харчування й предметів першої необхідності, які дозволяються їм купувати. Матеріальний статок крім усього іншого – це ще й спосіб підтримки авторитету в середовищі засуджених. Поважаючий себе засуджений має свої тютюнові вироби, додаткові продукти харчування, предмети першої потреби тощо. А зрівнялівка, яка в місцях позбавлення волі сьогодні має тотальний характер, гартує в засуджених небажання працювати, що згодом, після звільнення з місць позбавлення волі, призводить до паразитичного способу існування.

Матеріальний стимул у процесі праці має першочергове значення, але крім цього праця ще повинна задовольняти духовні потреби індивіда. Стимулювання, на відміну від обмеження, відіграє позитивну творчу роль, впливає на творчий потенціал особистості. Так, у колоніях завжди було багато талановитих майстрів. Здавна в цих установах процвітали різні ремесла: різьблення по дереву, художня обробка металів тощо, причому вироби засуджених завжди відрізнялись підвищеним попитом.

Однак ще й дотепер в Україні явно бракує хоча б якої-небудь правової бази, що дозволила б засудженим здійснювати таку діяльність й одержувати за це матеріальну винагороду. Разом із тим існує ж досвід Російської Федерації, де ще в 1992 р. розробили й прийняли інструкцію з організації індивідуальної трудової діяльності засуджених, що тримаються в місцях позбавлення волі. У Законі РФ «Об учреждениях и органах, исполняющих уголовные наказания в виде лишения свободы» від 21 липня 1993 р. зазначалось, що засуджені можуть займатися підприємництвом у формі індивідуальної трудової діяльності, а також шляхом створення товариства з обмеженою відповідальністю. Практика застосування цієї норми показала перспективність розвитку саме такої форми

використання праці засуджених і довела, що за певних умов вона може бути досить ефективною.

Спираючись на наведені міркування, в підсумку зробимо наголос на необхідності подальшого вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства в напрямку скасування значної кількості існуючих правообмежень в умовах та оплаті праці засуджених і пропонуємо замінити їх стимулюючими чинниками. Вважаємо, що в такому випадку можна буде констатувати, що праця засуджених позбавлена каральної мети, яка, по суті, властива їй сьогодні.